

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ РЕАЛІЙ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У СЛОВНИКУ В. І. ДАЛЯ

У статті йдеться про характеристики реалій українського козацтва в тлумачних словниках російської мови. Українські історичні лінгвокультуреми, зафіксовані Словником В. Даля, розглядаються як складова частина російської літературної мови.

Ключові слова: східнослов'янська історична лексика, українські культурами, російська літературна мова, лінгвокультурні пам'ятки козацької доби.

Унікальна за своїм задумом та виконанням лексикографічна праця В. Даля відобразила, зокрема, й фрагмент козацької доби в історії України — її героїко-романтичне минуле. Поряд із поезією козацьких битв, широкого буяння молодецьких сил, що втілено у зразках усної народної творчості, у «Тлумачному словнику живої великоруської мови» подано безліч фактичних даних, які відтворюють загальну характеристику українського козацтва, стихію напрямків його діяльності, особливості національно-історичного оточення. Мовний та етнографічний матеріал, дотичний до духу далеких козацьких часів, можна розцінювати і як культурно-естетичне джерело, і як серйозний історичний документ, який містить істотну інформацію для нащадків. Саме так визначав цінність Словника один з найперших його дослідників академік Я. К. Грот: «Словник Даля — книга не лише корисна й потрібна, це — книга, яка викликає інтерес: усякий поціновувач рідного слова може читати її або хоча гортати із задоволенням. Скільки він знайде в ній знайомого, рідного, любого, і скільки нового, цікавого, повчального!»¹.

На думку дослідників лексикографічної спадщини В. Даля, упорядник Тлумачного словника дещо недооцінював літературної мови, розглядав її як штучне утворення, всіяко підвищуючи престиж живої народної мови, що призвело до «обласницького» характеру створеної ним праці². Водночас функціонування зафіксованої В. Далем лексики козацького періоду в літературно-художніх текстах російських класиків широкого хронологічного зрізу є одним із фактів підтвердження формування літературної мови в певну епоху на основі загальнонародної мови. Звичайно, поняття «літературна мова» не збігається з поняттям «мова художньої літератури». Остання виходить за межі власне літературної

¹ Грот Я. К. Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля // Грот Я. К. Труды : В 5 т. — СПб., 1899. — Т. 2. — С. 43.

² Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. — М., 1989. — С. 94–95.

мови, оскільки насичена індивідуально-авторським слововживанням, діалектизмами, архаїзмами, позалітературним просторіччям, ненормативною лексикою тощо, проте такі межі (щодо кодифікації літературної мови) є умовними і хиткими³, часто залежать від ряду факторів та індивідуального підходу лексикографів. Укладання тлумачних словників національної мови насамперед на основі літературно-художніх джерел⁴ (відомо, що літературно-художні приклади вживання реєстрових лексем наявні й у В. Даля) відбиває замкнене коло проблеми, і в даному аспекті дослідження визначальною буде фіксація найменувань реалій козацької доби пізнішими та сучасними словниками.

Значне місце у словниковій панорамі відтворення козацького устрою посідає ієрархія найменувань осіб з їхніми похідними. В. Даль детально окреслив представників козацтва, які виокремлюються на загальному тлі Війська Запорозького. Загальне тло формує номінація *казак / козак*, яка є найменуванням особи козацької спільноти незалежно від функції та рангу: «Казак... или козак (вероятно от среднеазиатс. *казмак*, скитается, бродитъ...), войскового обыватель, поселенный воин, принадлежащий к особому сословию казаков, легкого конного войска, обязанного служить по вызову и на своих конях, в своей одежде и вооружении... Каз[ина]... казак молодец»⁵. Через наявність у *козака* характерних рис (їх наводить В. Даль у всьому Словнику: «казак и в беде не плачет», «казак из пригоршни напьется, на ладони пообедает» (II, 72–73)⁶ і т. ін.) загальне означення військової особи спричинило розвиток вторинних значень: *казак / козак* — «молода людина чоловічої статі», «хлопець з ознаками дорослості, відважності або відчайдушності»⁷, «витривалий, мужній чоловік», як похвала людині з наявними характерними ознаками козака тощо. Так, поряд із поширеним уживанням лексеми *казак* у його первісному значенні художні твори російських письменників на українську тематику фіксують багатозначність номінації, яка виявляється в нейтральному побутовому контексті, напр.: «— А ну-ка, ходи ко мне. Горилку пьешь?.. — Пью! — храбро ответил мальчик. <...> Василь сделал большой глоток и закашлялся. <...> — От так. Теперь садись, казак, промеж казаками, — сказал Бузыга...»⁸.

Представників або виконавців козацької волі подано таким переліком: *атаман, ватажок, гетман, кошевой*. Серед них за значущістю передують *атаман* і *гетман*: «Атаман... (малорос. *от[ман]* и *г[етман]*, нем. *Hauptmann*) начальню значило: предводитель шайки, вольницы; затем, выборный, старшина, голова ка-

³ Горбачевич К. С. Принципы нормализации языка в современной русской лексикографии // Современность и словари. — Ленинград, 1978. — С. 43.

⁴ Сороколетов Ф. П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словари. — Ленинград, 1978. — С. 17; Князькова Г. П. К проблеме отбора слов в словарях // Там же. — С. 26.

⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 2. — С. 72–73. Далі всі ілюстрації зі Словника В. Даля наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках тому і сторінки.

⁶ Словниковий матеріал подається відповідно до оригіналу: ілюстративні приклади вживання лексем у прислів'ях, приказках, стислих авторських речінь тощо — курсивом, авторські тлумачення, коментарі — звичайним шрифтом.

⁷ Такі значення зафіксовано в етимологічному джерелі, якщо розглядати лексему *казак* як запозичення з турецької мови. Про дискусію щодо походження слова *казак* див.: Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні : Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології. — К. ; Ірпінь, 2005. — С. 61.

⁸ Куприн А. И. Конокрады // Куприн А. И. Собрание сочинений : В 6 т. — М., 1958. — Т. 3. — С. 116.

зачьей общины. *Войсковой атаман* начальствует всем войском казачьим д[...]; при выступлении полков, начальник *походный атаман*; начальника казачьего селения чествят *станичным атаманом*, некогда *кур[...]*. На Украине *гетман* означало войскового, а *от[...]* куренного начальника; у запорожцев были *куренные* (сельские) *атаманы* и один над ними *кошевой атаман*, подчиненный *гетману*» (I, 27–28); існував і «*нак[...]*» — «у казаков, коему поручено исправлять должность эту, *зауряд-атаман*, в отсутствии настоящего» (II, 420). «*Г[...]*... звание бывшего начальника малороссийского казачьего войска, *войсковой атаман*. *Г[...]*... должность, достоинство, звание его. *Гетманщина*... время, пора управления Малороссии гетманами. *Это было еще в (за) гетманщину*» (I, 349). Значущість керівної ролі та високий рівень військового чину гетьманів і атаманів відбито в ілюстративному матеріалі з народної скарбниці: «*Терпи, казак, атаман будешь; Не атаман при булаве, а булава при атамане, его власть, его воля; Без атамана казак сирота; Атаманом быть — уряд держать*» (I, 28); «*Без атамана дувана не дуваят*» (I, 499).

Поняття *походный атаман* і *кошевой атаман* згадуються В. Далем у словникових дефініціях *похаживать* (III, 365) і *кош* (II, 183), де найменування осіб супроводжуються більш розгорнутим тлумаченням, напр.: «У запорожских казаков *кошем* звали селенье, станицу (стан), а *кошевой* был начальник коша, станичный атаман» (II, 183).

В одній лексико-семантичній групі з найменуваннями *походный атаман* і *кошевой* (тобто *станичный атаман*) фіксується номінація *ватажок*, що іменує командувача не цілого полку, не всіх козацьких військ (бо на це вказує словосполучення *походный атаман*), а певної його частини під час походу (так само, як лексема *кошевой* уживається на позначення керівника певної частини війська під час постою, у стані). *Ватажок* — похідне від «*ват[...]*». У казаков: *глубокий строй, походный строй, колонна; ватажек... юж. зап. атаман, старшина, предводитель; млрс. ватажк[...]*» (I, 28, 167), тобто це той самий *атаман* з диференційованими керівними повноваженнями. В. Даль звертає увагу на можливе, на його думку, подвійне словотворення від лексеми *ватага* (це *ватажок* і *ватаман*, остання лексема характеризується новгородською територіальною віднесеністю і відповідно диференційним семантичним наповненням: «*ватаман*... напоминает также *ват[...]* и *млрс. ватажк[...]*, соединяя в себе два производства» (I, 28); див. дефініцію *ватага*, де «*ват[...]*... *нвг.* атаман, как старшина рыболовной ватаги; здесь будто сошлось двойное производство: атаман и ватага» (I, 167).

Лексема *хорунжий* (от «*хоругвь*... значок, прапор, знамя, стяг») слугує найменуванням козацької особи із церемоніальною функцією: «*хорунжий* стар. кто носит военную хоругвь, знаменщик» (IV, 562). Подібне визначення історизму наведено у Великому академічному словнику: «*Хорунжий*... Устар. Лицо, несущее войсковое знамя, хоругвь; знаменосец. *Генеральный хорунжий предводитель главное знамя; ... бунчуковые товарищи несли бунчуки*. Гог. Тарас Бульба, 12» (БАС⁹, XVII, 407). В. Даль фіксує і подальший розвиток значення: «*хорунжий* <...> Нынче: прапорщик, корнет казачьих войск» (IV, 562); пор.: «*хорунжий*... В царской армии: казачий офицерский чин, равный подпоручику, а также лицо, носящее этот чин» (Ожег., 754).

Словосполучення *бунчуковый товарищ* уточнює подібне звання в козацькій спільноті. Це «бывший чин в том же войске, в роде чиновн. особ. поруч. при

⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

бунчуке (при власти. — Т. П.), при гетмане; позже, почетный войсковой старшина, не числящийся в полку. В походах, начальником *бунчуковых товарищей* был генеральный бунчужный (1712 г.), заведовавший бунчуком, войсковым знаменем» (I, 142).

Номінація *сердюк* перебуває в лексико-семантичних відношеннях з узагальненим найменуванням *казак*, визначаючи «казаков на жаловании, непременных, в малороссийском войске». Такі козаки формували «*сердюцкие пехотные полки (Конисский)*» (IV, 175) (пор. із визначенням у сучасному тлумачному словнику: «*сердюк* [от тур. *surtuk*]. На Левобережной Украине в конце 17 — начале 18 вв.: казак, служивший в наемных пехотных полках, в гвардии гетмана. < Сердюцкий... С-ие полки». — БТС, 1178). Лексикографічне тлумачення цієї одиниці, так само як і загальних назв *кошевой*, *гайдамак*, *гайдук* і т. ін., видається цінним історичним джерелом при встановленні походження поширених в Україні відповідних прізвищ або прізвищ із відповідною основою, зокрема *Сердюк*, *Кошовий*, *Гетьман*, *Бунчужный*, *Курінний*, *Гайдамак*, *Гайдамака*, *Гайдук*, *Гайдукевич*, *Хорунженко*.

Лексеми *гайдамак* (*гайдамака*) і *гайдук* розглядаються В. Далем як найменування осіб, які діяли в козацьку добу. Вірогідне походження слів висвітлюється паралельно в дефініції *казак*: «казак... вероятно от среднеазиатс. *казмак*, скитаться, бродить, как *гайдук*, *гайдамака* от *гайда*» (II, 72); див. також словникову дефініцію «*гайда*, *айда* татрс. иди, пошел, пойдем, ну. *Гайдать*, *южс. кур.* бегать, шататься, лытаться» (I, 340–341). У дефініції *гайдук* припускається угорське походження відповідної лексеми, номінація *гайдамак* формує її синонімічну пару. Обидва поняття позначають «легкого воина, ратника» (I, 341); *гайдамака* у В. Даля — також особа, схильна до розбійницьких дій: «млрс. вольница, разбойник, грабитель; <...> *Гайдамачить*, *гайдамачничать*, идти в вольницу, ходити шайкой, грабить, промышлять разбоем. *Малороссийская гайдамаковищина*, *гайдамачина*, поголовное восстание и резня поляков и жидов в прошлом веке» (I, 341). У творах В. Г. Короленка згадуються і *гайдуки*, і *гайдамаки*, останні діють і як соратники, і як супротивники козаків у військових баталіях: «На замок нападают казаки и гайдамаки, весь остров в белом дыму»¹⁰; «Но люди еще помнили, как он рассказывал о прежних годах, о Запорожьи (орфография автора. — Т. П.), о *гайдамаках*, о том, как и он (старый казак. — Т. П.) уходил на Днепр и потом с *ватажками* напал на Хлебно и Клевань, и как осажденные в горячей избе *гайдамаки* стреляли из окон, пока от жара не лопались у них глаза и не взрывались сами собой пороховницы»¹¹.

Словникові статті, прямо чи опосередковано пов'язані з козацькою тематикою, висвітлюють особливості козацьких маневрів. У цьому відношенні ілюстративний матеріал (розмовна мова, прислів'я) вимальовує різнобарвну картину козацьких часів. Так, контекст лексеми *дорога* свідчить про значну чисельність козацтва та його незмінну бойову готовність: «*Казаки в запорогах, что ни при дорогах*, кто ни едет мимо, того зацепят» (I, 473); пор. «*Запорожье... место за порогом, за порогами (речными). Днепровское запорожье*» (I, 619); словосполучення *запорожские казаки* неодноразово згадується В. Далем. Щодо характеру козацького війська та специфіки його дій (також характеристики його супро-

¹⁰ Короленко В. Г. История моего современника // Короленко В. Г. Избранные произведения. — М., 1948. — С. 431.

¹¹ Короленко В. Г. Без языка // Там же. — С. 299.

тивників) В. Даль наводить таке: «*Казакі військо боевое, но не строевое*» (IV, 89); «*Казакі знаменито отсиживались в Азове от турок, а и турки хорошо отсиживаются, да плохо наступают. <...> Турки хорошо отстаивают крепости свои*» (II, 754, 757); «*Казак маячит, дал маяка на коне, ходит на кругах, подавая условный знак*» (II, 310); «*Казакі набежали...*» (II, 382); «*Казакі наскоком берут, внезапною, налетом*» (II, 469); «*Казакі проведали неприятеля, открыли, нашли*» (III, 474); «*Казакі караул скрали, и сорвали /взяли расплохом/ весь*» (IV, 305; II, 675); «*Казак ссадил его копьём с коня*» (IV, 307); «*Казакі в разъезде за языком пошли*» (IV, 674); наступальний заклик козаків при стрімкому натиску, «когда бросаются на удар» — *ги, гиги* (похідне — *гиканье*) (I, 349); у козаків удар — це «приступ, атака, нападение лавой... *Наши на удар пошли! — Строй лаву на удар!*» (IV, 472).

У Словнику В. Даля наголошується на значущості коня для козака: «*Без коня казак кругом сирота (хоть плачь сирота)*» (IV, 188); «*Казак голоден, конь его сыт*», «*Казаку конь себя дороже*», «*Без коня не казак*», «*Казак без коня, что солдат без ружья*» (II, 73); «*Худоконные казакі отстали, а дошли одни доброконные*» (II, 156); «*Конь под нами, а Бог над нами, казачья*» (II, 155); «*Обесконел казак, не слуга царю*» (II, 576); «*Надеючись казак н[] конь садится, надеючись конь копытом бьет*» (II, 412); «*Наудачу казак н[] конь садится, наудачу его и конь бьет*» (IV, 471). Словниковий матеріал констатує наявність пішого складу в козацькому війську, наприклад, «*казак едет верхом, а казакі идут*» (II, 9), «*конные казакі в строй, бесконные (пешие) к обозу*» (II, 156), а також містить пояснення щодо причин виникнення піших козаків: «*Казакі наши в турецкую войну припешали, много коней пало*» (III, 438).

Авторський коментар та кілька ілюстрацій свідчать, що вибір козацького способу життя був добровільним: «*Малороссийские казакі те же крестьяне, и ставят рекрут на своих правах*» (II, 72–73); «*У казаков рекрут не набирают*» (II, 379); «*Никому неповинен, вольный казак*» (II, 527). Саме на рисі волелюбного характеру козацького буття ґрунтується порівняння, визначення вільної людини, непідвладної комусь чи необтяженої якимись справами: «*Я все дела отправил, и теперь вольный казак*» (II, 747); пор. із тлумаченням словосполучення у Словнику Ожегова та Великому тлумачному словнику російської мови: «*вольный казак* (разг.) — о свободном, ни от кого не зависящем человеке» (Ожег., 224; БТС, 409). Значення «вільної людини» закладено в етимологію: «*казак [от тюрк. казак — вольный человек]*» (БТС, 409).

Лексеми *булава*, *бунчук*, *канчук*, *пернач*, *шестопер* є номінаціями козацьких клейнодів та зброї, поданих із розгорненим описом, локальною специфікацією: «*булава... палица, как оружие, закомлястая дубинка или кистень. || Такое же оружие, как знак начальственной власти; бунчук...; У мпрс. гетманов была булава шестопер*» (I, 139); «*бунчук... хвост конский... на украшенном древке, бывший в употреблении в Турции... как знак сана и власти пашей. || Булава, жезл гетманов малороссийских казаков*» (I, 142); «*канчук... запд. камчук, камча, татр. ременная плеть, казачья плеть, нагайка*» (II, 86) (у творах В. Г. Короленка *канчуки* віднесено до українських атрибутів — військових та побутових¹²); «*пернач... стар. род булавы, с перьяным набалдашником. Не в значении ли перьев, ребер или граней, как в шестопере?... Пернач принадлежность войскового атамана*» (III, 102, 428); «*шестопер... стар. палица, булава, кистень; || <...> булава, жезл о*

¹² Короленко В. Г. Лес шумит // Там же.— С. 109, 112.

шести перьях или разных, чеканных крыльях, пластинках на ребро. <...> *Гетманы малороссийских казаков нашивали шестопер»* (IV, 631).

Подаючи опис козацьких атрибутів (так само як і висвітлення найменувань осіб козацької епохи), В. Даль намагається дотримуватися не тільки принципу вичерпного тлумачення, але й диференційного, без якого, за сучасними дослідженнями, лексикографічне тлумачення предметних одиниць (найменувань різноманітних об'єктів живої і неживої природи) є неможливим і недостатнім¹³.

Прямий зв'язок з явищем козацтва мають словникові дефініції *сеч*□ *универс*□, *ясновельм*□*жний*, *дув*□: «*Сеч*□.. просека, рощище в лесу, где лес вырублен и сожжен на месте, под пашню, откуда, вероятно *Запорожская Сеч*□ и *сечев*□, запорожский казак, холостой, строевой житель Сечи» (IV, 382); «*Универс*□, грамота малороссийского гетмана» (IV, 498); «*Ясновельм*□*жний*, почет малороссийских гетманов» (IV, 681); «*Дув*□... У казаков и вольницы: сходка для дележа добычи; самая добыча; доля добычи на дележе; <...> *Дув*□*нить*, *дуван* *дуванить*, стар. казачье, делить добычу после набега» (I, 499). Номінація *дуван* (запозичення з тюркських мов) має відношення до російських та українських історичних реалій. Словник російської мови XI–XVII ст. тлумачить словотвірне похідне *дуванитися* і подає ілюстративний матеріал щодо його вживання, який відбиває зв'язки між запорозькими і донськими козаками: «*Дуванитися. Делиться с кем-л. И которые... казаки от Хмельницкого приходят, и мы и тем... казаком тем же запасом дуванимся. Дон. д. V, 25. 1655 г.*»¹⁴. В українській мові слово *дуван* уживалося на позначення здобичі, паю та функціонувало в козацькі часи, зокрема в XVII–XVIII ст. (літописи Самійла Величка)¹⁵. Сучасні російські лексикографічні джерела висвітлюють значення та вживання цього слова таким чином: «*Дув*□... Устар. То, что добыто, заработано, захвачено; добыча. <...> *Дуван* *дув*□*нить* — делить добычу, производит дележ. *В казачьи времена атамань да есаулы в нашу родну реченьку [Керженку] зимовать заходили, тут они и дуван дуванили, нажитое на Волге добро, значит, делили. Печер. В Лесах, ч. I, гл. 15»* (БАС, III, 1150). Лексема *дуван* продовжила своє «існування» в XIX–XX ст. як злочинницький жаргонізм у київському, одеському мовленні та загалом у міському мовленні України, що зафіксовано у творчості О. І. Купріна¹⁶.

Ілюстративний матеріал Словника демонструє опосередкований зв'язок дефініцій з козацькими реаліями, саме з українським козацтвом. В. Даль звертається до таких екземпліфікацій, які висвітлюють риси козацького буття, суспільні відносини та геополітичне оточення козаків, козацькі артефакти: «*Удавать... удалство... удатность, смелость, решимость, отвага, отважность, отчаянная храбрость, при сметливости, находчивости; удачная отвага; молодечество. <...> Казаки гарцуют, удалство кажут»* (IV, 471); «*Честь... внутреннее нравственное достоинство человека, доблесть, честность... || Высокое звание, сан, чин, должность. <...> Хоть плетью высекуте, только чести не*

¹³ Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян и др.; отв. ред. Ю. Д. Апресян. — М., 2006. — С. 75–76.

¹⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1977. — Вып. 4 (Г–Д). — С. 371.

¹⁵ Див.: Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907. — Т. 1. — С. 452; Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. — К.; Нью-Йорк, 2002. — Кн. 1. — С. 235; Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 140.

¹⁶ Куприн А. И. Цикл рассказов «Киевские типы» // Куприн А. И. Знач. праця. — М., 1957. — Т. 1. — С. 415.

лишайте (сказал зауряд-хорунжий, которого грозили разжаловать в казаки)!» (IV, 599); «Недоверье... Недов[р]... недоверчивый челв., кто не доверяет. <...> || Недов[р], недов[р]ок, в ком мало веры, человек, нетвердо верующий. Рядом с неверными татарами, Хмельницкий называл поляков недоверками» (II, 511); «Похваливать что, кого, хвалить иногда, частенько, при каждом случае. <...> П[охвалка] млрс. насмешка, в виде похвалы, ирония; рассказ или речь в виде похвальной, в насмешку. П[охвалка] нашему пану гетману такому-то» (III, 366); «Пух... самое тонкое, нежное, рыхлое и упругое вещество, перистое или волокнистое; <...> Не пух, да мягко сидится (о казачьей седельной подушке, в которую кладутся деньги и другая добыча)» (III, 544).

Наведені лексикографічні фіксації (з територіально розмаїтим матеріалом) вказують на глибинне коріння явища козацтва, яке сягає давньої загальної східнослов'янської традиції формування військової спільноти, існування козака (воїна, народного захисника тощо) як такого.

У розглянутий спосіб В. Даль інформує про подальшу долю (поодинокі і загальну) запорозьких козаків: «Пот[р]чить кого, обратить в турка, в мусульманство. Беглый запорожский казак потурч[л]ся» (III, 360); «Потом... Потомок... чей-либо, рожденный им или от него, в нисходящем поколении; происшедший от рода, колена, крови, семени его; прямой, нисходящий сродник... Потомки запорожцев затерялись в казаках кубанских, малорусских и в других сословиях» (III, 357). Вірогідно, саме таких нащадків (малорусских казаков) згадує російський письменник І. О. Бунін, подорожуючи «Україною»: «Я почти с благоговением смотрел на этих *прямых потомков запорожцев-лоцманов*. Один из них был высокий, строгий старик-казак, другой — коренастый, добродушный и важный, настоящий Тарас Бульба»¹⁷.

Словникова стаття *потом / потомок* вказує на «розчинення» певної кількості запорозьких козаків у кубанському та інших «сословиях», що припустимо і з погляду звичайних, цивільних міграційних процесів (за творами В. Г. Короленка, осілість українських військових козаків спостерігалась і на Дунаї, навіть у далеких Туреччині та Сирії¹⁸). Такий факт, крім лексикографічних і літературно-художніх, підтверджують історичні джерела: «Після завершення війни (I-ої турецької війни. — Т. П.) <...> Запоріжжя назавжди втратило своє існування (1775 р.). Частина запорожців пішла в Туреччину і прийняла турецьке підданство; інша частина перейшла на Кубань і сформувала так зване військо Чорноморських козаків. Потім вони надали чималі послуги російському уряду в боротьбі з кавказькими горцями»¹⁹. До того ж ще за часів існування запорозького козацтва постали його зв'язки з козаками донськими — спільні хоробрі походи на татарські і турецькі володіння²⁰. Сама довготривала історія східнослов'янського козацтва засвідчує його періодичні внутрішні воєнні відносини та союзи в соціальних і міжетнічних конфліктах та в державному становленні²¹. Це уможлиблює припущення щодо вмісту українського (або загального) складника будь-якої спрямованості — військових маневрів, зовнішнього вигляду, побуту, звичок тощо — у представників російських козаських об'єднань (у

¹⁷ Бунин И. А. Казацким ходом // Бунин И. А. Собрание сочинений : В 9 т. — М., 1965. — Т. 2. — С. 435.

¹⁸ Короленко В. Г. История моего современника. — С. 432.

¹⁹ Скворцов И. В. Русская история. — 3-е изд. — СПб, 1913. — С. 329.

²⁰ Там же. — С. 170.

²¹ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. — 2-е вид. — К., 2004. — С. 292–316.

тому числі історично пізніших), причетності нащадків «української гетьманщини» до «казаков», які мають суто російський лінгвокультурологічний характер²².

Словосполучення, вирази козацьких керманічів (насамперед українського гетьмана) з ад'єктивом *казацкій* (*казачий*), з розгорненим тлумаченням або згадувані побіжно по всьому Словнику, доповнюють загальні уявлення щодо явища козацтва, свідчать, наскільки актуальною і поширеною була ця організація, наприклад: «войска *казачьи*» (I, 522, 656; II, 47; III, 365), «*казачий* полк» (II, 73; III, 555), «*казачье* коло /круг, совет/» (II, 137–138), «*казачья* рада» (IV, 9), «*казачий* присуд /округ, ведомство подчиненности/» (III, 448), «*казачий* чин /войсковой старшина/» (IV, 318), «*казачий* поручик /сотник/» (III, 325), «*казачья* посадка /стать, прием, образ сиденья на лошади/» (III, 328), «*казачьи* /генеральские/ султаны» (II, 172), «*казачья* шапка» (IV, 621), «*казачий* быт» (III, 377), «*казацкая* одежда», «*казацкие* ухватки», «*казачья* стрижка /круглая, под айдар, раскинутый обрубом во всю голову чуб/», «*солнце з [] лес — казацкая радость*», «*еще казацкая матка* (сабля) *жива* (или: *не умерла*. Богд. Хмельниц.)» (II, 73).

Аналіз лексики козацької доби, зафіксованої в сучасних однотомних тлумачних словниках російської літературної мови, свідчить про стабільність переважної її частини з незначним зсувом на периферійність (несистемні позначки «в старину», «старинное», «историческое»), тобто про дотримання літературно-мовних або мовно-культурних традицій. Показовими є вибірки лінгвокультурем зі Словника Ожегова та Великого тлумачного словника сучасної російської мови з наведенням деяких вторинних значень: *казак* / *казачий*, *казацкій*, *запорожский казак* («2. Крестьянин, потомок этих поселенцев /на Дону, на Кубани... и в некоторых других местностях/, а также боец воинской части из этих крестьян»), *атаман* / *атаманский*, *казачий*, *станичный*, *войсковой атаман*, *гетман* / *гетманский*, *гетманство*, *кошевой* / *кош*, *кошевой атаман*, *гайдамак* / *гайдамацкий* («2. Солдат контрреволюционных отрядов во время гражданской войны на Украине»), *гайдук*, *булава* / *гетманская*, *атаманская булава* («2. Гимнастический снаряд в форме бутылки с утолщением на узком конце»), *бунчук*, *Запорожская Сечь* (Ожег., 224, 29, 112, 259, 109, 55, 56, 187); *казак* / *казачий*, *казацкій*, *запорожские казаки*, *атаман* / *атаманить*, *атаманский*, *атаманство*, *атаманствовать*, *хуторской*, *станичный*, *войсковой*, *походный*, *куренной*, *кошевой атаман*, *гетман* / *гетманский*, *гетманство*, *гетманщина*, *кошевой* / *кош*, *кошевой атаман*, *хорунжий* (подається історичне значення на відміну від дефініції в Ожегова), *сердюк* / *сердюцкий*, *гайдук* / *гайдуцкий* (єдине похідне, яке відсутнє у В. Даля, натомість ним зафіксовано одинадцять словотворень від лексеми *гайдук*), *булава* / *гетманская булава* (знач. 4 відповідає знач. 2 в Ожегова), *бунчук* / *бунчужный*, *пернач*, *шестопер*, *Сечь* / *Запорожская Сечь*, *сечевик* / *житель Запорожской Сечи* (БТС, 409, 50, 201, 464, 1452, 1178, 192, 102, 104, 825, 1496, 1181). Наведені лексеми із широким ареалом слововживання в минулому і сьогодні мають велике історико-культурне значення, деякі з них зберігають зв'язки з актуальними словами, які є їхніми семантичними похідними.

Лексикографічний спадок В. Даля зазнає трансформації в сучасних словниках. Насамперед фіксуємо звуження (істотне або незначне) словотвірного гнізда

²² Звичайно досліджують зворотний вплив із середини XVIII ст. (див.: Туровська Л. В. Звзнач. праця— С. 83).

(яскравим прикладом є подання словотвірних похідних від лексем *атаман*, *гетман*, *гайдамак* / *гайдамака* і *гайдук*) та інші явища. Так, згадувана В. Далем лексема *вольница* (у словникових статтях *воля* (I, 239), *гайда* (I, 341), *дуван* (I, 499) та ін.) має досить широке значення і не належить виключно до козацьких реалій і часів (це і «разбойник, грабитель, в том числе гайдамака», і «вольная братия, гулливая толпа, скопище шаловливой молодежи», «своевольная буйная шайка», «иногда люди с воли, шатающиеся и нанявшиеся в работу, на службу», і «самовольная запашка или занятие, захват сенокоса» та ін. поняття). Узяті для порівняння тлумачні словники узагальнюють, конкретизують і виокремлюють уже виражене історичне значення, яке тісно пов'язане з козацькою епохою: «вольница... В старину: группы населения, преимущ. из бежавших от тяжелых условий крепостной, подневольной жизни, оседавшие по окраинам Русского государства. *Казачья вольница*» (Ожег., 82); «вольница... В старину: люди, бежавшие от подневольной жизни (преимущественно крепостные крестьяне), селившиеся по окраинам Русского государства; место и образ жизни таких людей. *Казачья вольница. Запорожская вольница*» (БТС, 147). Подібне визначення історизму наведено в українських словниках: «вольница... іст. Селяни-кріпаки, ремісники і т. ін., що тікали від поміщиків та поселялися на окраїнах Московської держави й Польщі, здобуваючи таким чином певну незалежність. *Нижче гримучих камінних порогів [Дніпра] осіла була на довгі роки запорізька вольница* (Рильський, III, 1956, 251)»²³. У сучасних словниках спостерігається зміна порядку подання вихідних і вторинних значень. Наприклад, Словник Ожегова наводить первісне, вихідне, за В. Далем, значення лексеми *атаман* — «1. предводитель шайки, вольницы», а вже «2. затем выборный, старшина, голова казачьей общины» (I, 27–28) — як вторинне, переносне від «названия военно-административных должностей в казачьих областях до революции и в казачьих войсках в старину» (Ожег., 29). Ймовірно, розглядувані значення розвинулися та функціонували паралельно, диференціація у визначенні їх взаємозв'язку залежить від територіального фактора (див.: БТС, 50; а також словникову екземпліфікацію А. Печерського, наведену з приводу вживання лексеми *дуван* — БАС, III, 1150).

Така динаміка не применшує надбання видатного лексикографа, оскільки зумовлена передусім «часовою рівновагою» лексикографічного відображення реалій, рухом у напрямку сучасності, подальшим перерозподілом і переходом лексичних одиниць у відповідні типи словників (локальні, жаргонні, історичні). Позитивна якість словникових статей В. Даля визначається, по-перше, фіксацією етимології номінацій та сукупності семантичних і словотвірних похідних, по-друге, — оцінкою явищ народною самосвідомістю. В. Даль не відносить козацькі реалії до конкретних історичних дат (маємо лише одиничний випадок), подекуди згадує реальні історичні постаті. Водночас його лексикографічна праця яскраво віддзеркалює імена і факти доби «малороссийской гетманщины», розквіт українського козацтва та його подальшу еволюцію. Словникові тлумачення встановлюють смислові зв'язки і специфіку семантичного наповнення пізніших та деяких сучасних понять і виразів. Низка поданих у Словнику «козацьких» номінацій за певними своїми значеннями, у певному контексті позначається українським етнокультурним змістом, притаманним російській літературній мові. Він фіксується як в ілюстративному матеріалі, почерпнутому з

²³ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970. — Т. 1. — С. 736.

творів видатних російських письменників — О. І. Купріна, І. О. Буніна, В. Г. Короленка, — так і у відповідних словникових статтях сучасних російських лексикографічних джерел.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БАС — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. — М. ; Ленинград, 1948–1965.
БТС — Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., 2000. — 1536 с.
Ожег. — *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под. ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1984. — 797 с.

T. M. POLYAKOVA

LINGUISTIC AND CULTURAL REPRESENTATION OF THE COSSACKS' REALIA AS IN V. I DAL'S DICTIONARY

The article is devoted to the Russian lexicographic description of those «realia» that pertained to the Ukrainian Cossacks' organization. The Ukrainian historic and linguo-cultural lexemes, recorded in V. Dal's Dictionary, are considered in our contribution as an integrating part of the Russian literary language.

Key words: East-Slavic historic lexicon, Ukrainian cultural specific words, Russian literary language, linguo-cultural documents of the Cossacks' epoch.